

گفته است.

◀ منابع

الإعلام: الزركلی (م. ۱۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۰م؛ ایضاح المكنون: اسماعیل پاشا البغدادی (م. ۱۳۳۹ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ التاریخ و المورخون بمکه: محمد الحیب الهیله، مکه، مؤسسة الفرقان، ۱۹۹۴م؛ الجوهر الشفاف فی انساب السادة الاشراف: عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دار کنسان، ۱۹۹۷م؛ خلاصة الاثر فی اعیان القرن الحادی عشر: محمد امین الله المحبی (م. ۱۱۱۱ق.)، بیروت، دار صادر؛ سمط النجوم العوالی: عبدالملک بن حسین العصامی (م. ۱۱۱۱ق.)، قاهره، مكتبة السلفیه، ۱۳۸۰ق؛ كشف الظنون: حاجی خلیفه (م. ۱۰۶۷ق.)، بیروت، دار الفكر، ۱۴۲۸ق؛ منائح الكرم فی اخبار مکه: علی بن تاج الدین السنجاری (م. ۱۱۲۵ق.)، به کوشش جمیل، مکه، جامعة ام القرى، ۱۴۱۹ق؛ المنهج التاریخی لمؤرخى مكة المكرمة: بندر بن محمد بن رشید همزانی، ریاض، مكتبة الملك فهد الوطنیه، ۱۴۱۸ق؛ نشر الریاحین فی تاریخ البلد الامین: عاتق بن غیث البلادی، مکه، دار مکه، ۱۴۱۵ق.

سید حامد علی زاده موسوی

اردن: کشوری آسیایی؛ از مسیرهای

حج

اردن کشوری در غرب آسیا است که پس از جنگ جهانی اول (۱۹۱۸م./۱۳۳۶ق.) هم‌هنگام با فروپاشی امپراتوری عثمانی، به شکل حکومت امیرنشین محلی با نام ماورای

باب پنجم فهرستی الفبایی از نام خلفا و حکمرانان مکه همراه شرح حال آن‌ها است. (ص ۲۰۹-۳۱۴) این فصل بر پایه گفته مؤلف، همان کتاب نبات السلافة بمنشآت الخلافة (مقدمه نویسنده ص ۳۳) نوشته پدر او است که با ترتیبی جدید آن را سامان داده است. از انتقادهای بر شرح حال نگاری طبری، یاد نکردن از بسیاری حکمرانان مکه مانند عبدالله بن زبیر و أبان بن عثمان بن عفان است. باب ششم به حکمرانان مکه در جاهلیت (ص ۳۱۷-۳۲۳) و باب هفتم به حکمرانان غیر اشراف مکه اختصاص یافته است. (ص ۳۲۷-۳۵۹) گویا نویسنده به این تقسیم‌بندی وفا نکرده؛ زیرا در این باب به شرح حال بسیاری از اشراف مکه نیز پرداخته است.

احمد اشرف الجمال این کتاب را با بهره‌گیری از دو نسخه خطی تصحیح کرده و مقدمه‌ای در شرح حال و آثار طبری نوشته و در انتشارات المكتبة التجاریه به سال ۱۴۱۶ق. در ۴۰۵ صفحه و قطع وزیری چاپ کرده است. تصحیحی دیگر را محمد بن صالح الطاسان به منزله رساله دکترای خود صورت داده که به سال ۱۴۰۰ق. در دانشگاه ادینبورگ تکثیر شده است.^۱

۱. التاریخ و المورخون، ص ۳۴۳.

اردن (۱۹۲۱م./۱۳۳۹ق.) زیر قیمومت انگلیس درآمد^۱ و به سال ۱۹۴۶م./۱۳۲۵ق. با نام پادشاهی هاشمی اردن استقلال یافت.^۲ این کشور از شمال با سوریه ۳۷۵ کیلومتر، از غرب با اسرائیل ۲۳۸ کیلومتر و دولت خودگردان کرانه باختری رود اردن ۹۷ کیلومتر، از شرق با عراق ۱۸۱ کیلومتر و از جنوب و جنوب شرقی با عربستان ۷۷۴ کیلومتر مرز مشترک دارد.^۳ از شهرهای مهم این کشور می‌توان عمان، کرک، معان، پترا و بندر عقبه را نام برد. (تصویر شماره ۲)

نام اردن برگرفته از رود اردن است که از داخل این کشور می‌گذرد و تقدسی ویژه نزد پیروان ادیان ابراهیمی دارد.^۴ جمعیت اردن در نوامبر سال ۲۰۱۱م. ۶۵۰۸۲۷۱ تن اعلام شده که از آن میان ۹۲٪ اهل سنت، ۶٪ مسیحی، ۲٪ شیعه و دروزی و پیروان دیگر ادیان هستند. این کشور ۹۴۱۵۰ کیلومتر مربع مساحت دارد و دین رسمی آن اسلام است.^۵

◀ تاریخ اردن پیش از اسلام:

کهن‌ترین آثار یافت شده در منطقه اردن به

عصر پارینه سنگی یعنی حدود ۱۵۰۰۰ تا ۸۰۰۰ ق.م. بازمی‌گردد.^۶ سرزمین اردن همان رادوم، جلعاد و موآب در تورات است.^۷ نخستین گزارش‌های تاریخی در حدود سده ۱۵ و ۱۴ ق.م. درباره اردن، مربوط به کوچ بنی اسرائیل از مصر و حکومتی است که به دست پیامبرانی مانند داود و سلیمان عليه السلام تشکیل شد.^۸ حکومت بنی اسرائیل به سال ۶۱۵ ق.م. به دست بخت النصر پادشاه کلدانیان (حک: ۷۳۳-۷۴۷ ق.م.) از میان رفت و او این مناطق را در امپراتوری خود ادغام کرد و بنی اسرائیل را به اسارت به بابل برد.^۹ اردن به سال ۵۴۹ ق.م. به دست کوروش کبیر، پادشاه هخامنشی، تسخیر شد. حاکمیت هخامنشیان بر اردن پس از دو سده و با یورش اسکندر مقدونی به ایران در سال ۳۳۳ ق.م. پایان یافت.^{۱۰} به سال ۳۰۱ ق.م. منطقه اردن زیر سیطره بطالسه، جانشینان اسکندر در مصر، درآمد. این یونانیان فرهنگ هلنی را احیا کردند و شهرهایی به سبک یونانی ساختند و

۶. آثار الاردن، ص ۱۹-۲۲.

۷. جغرافیای تاریخی، ج ۲، ص ۶۱.

۸. کتاب المقدس، ملاحی ۱۱: ۵-۷، ۳۳: ۴، ۳: ۴، ۷: ۴؛ آثار الاردن، ص ۲۷؛ تاریخ العرب، ص ۷۱.

۹. الاخبار الطوال، ص ۴۲؛ البلدان، ص ۱۵۲؛ جغرافیای تاریخی، ج ۲، ص ۴.

۱۰. البدء و التاريخ، ص ۲۲۵؛ آثار الاردن، ص ۳۹؛ خطط الشام، ج ۱، ص ۵۵-۵۶.

۱. دائرة المعارف جهان نوین اسلام، ج ۱، ص ۲۷۳.

۲. جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۱-۱۲؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۵۲۵.

3. www.cia.gov.

۴. صورة الارض، ج ۱، ص ۱۸۶؛ المسالك، اصطخری، ص ۶۶؛ الاردن دراسة جغرافية، ص ۱۰.

5. www.cia.gov.

اردن به مرکز خلافت و نقش این سرزمین به عنوان راه ارتباط میان مکه و مدینه و دمشق، این ناحیه از اهمیتی خاص برخوردار شد.^۷ پس از انتقال حکومت به عباسیان و جابه‌جایی پایتخت از دمشق به بغداد، شهرهای اردن رو به ویرانی نهادند.^۸ این مناطق در سده چهارم ق. به دست فاطمیان از حکومت عباسی جدا شد.^۹ صلاح الدین ایوبی این سرزمین را به سال ۵۸۴ق. فتح کرد.^{۱۰} با سقوط سلسله ایوبیان، اردن جزء قلمرو ممالیک مصر شد^{۱۱} و در ۹۲۲ق. / ۱۵۱۶م. به دست عثمانی‌ها افتاد.^{۱۲}

◀ **شکل‌گیری کشور اردن:** پس از اشغال دمشق به دست ارتش انگلستان در سال ۱۹۱۸م. / ۱۳۳۶ق. و فروپاشی امپراتوری عثمانی به سال ۱۹۲۰م. / ۱۳۳۸ق. منطقه اردن زیر سلطه انگلیس درآمد.^{۱۳} در این هنگام، فرزندان شریف حسین که در پی شکست از آل سعود و خروج از حجاز، به سوی شمال پیشروی کرده بودند، توانستند بر همه نواحی عرب‌نشین جدا شده از عثمانی تا سوریه چیره گردند و در ۱۹۲۰م. / ۱۳۳۸ق. خواستار

نام‌های پیشین شهرها را تغییر دادند.^۱ به سال ۱۹۸ ق.م. سلوکیان، جانشینان اسکندر در فلات ایران، به قسمت‌هایی از اردن دست یافتند و به درگیری با بطالسه پرداختند. این کشمکش فرصت را به نبطیان داد و آن‌ها دولت خود را که پایتخت آن پترا بود، به سوی شمال گسترش دادند. آنان تا مدتی زیر سلطه روم (۴۳ ق.م. - ۳۲۴م.) و سپس بیزانس (۳۲۴م. - ۶۴۰م.) حکمرانی می‌کردند.^۲ آن‌گاه غسانیان که اعراب مسیحی کوچ کرده از یمن و وفادار به بیزانس بودند، تا هنگام ظهور اسلام بر این مناطق حکومت کردند.^۳

◀ **دوران پس از اسلام:** اردن برای مسلمانان، دروازه شام به شمار می‌آمد. مسلمانان به سال ۱۳ق. به شام تاختند و بخش‌هایی از اردن و شامات را تصرف کردند.^۴ اما بخش‌هایی همچنان در استیلای رومیان ماند و سرانجام در نبرد فحل (۱۵ق.) به طور کامل فتح شد.^۵ این منطقه در کتاب‌های تاریخی با نام جند الاردن یاد شده است.^۶ در دوران امویان، به علت نزدیکی شهرهای

۷. شمال الحجاز، ج ۱، ص ۳۹؛ آثار الاردن، ص ۲۵.

۸. آثار الاردن، ص ۴۴.

۹. خطط الشام، ج ۱، ص ۲۰۰.

۱۰. خطط الشام، ج ۲، ص ۵۰-۶۰؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۱.

۱۱. خطط الشام، ج ۲، ص ۹۵-۱۰۹؛ اطلس تاریخ اسلام، ص ۹۰.

۱۲. خطط الشام، ج ۲، ص ۲۱۰-۲۲۰.

۱۳. خطط الشام، ج ۳، ص ۱۸۲-۱۸۵.

۱. جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۰؛ آثار الاردن، ص ۴۰.

۲. خطط الشام، ج ۱، ص ۵۹-۶۱؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۰.

۳. خطط الشام، ج ۱، ص ۶۶-۶۸.

۴. الفتوح، ج ۱، ص ۱۳۷.

۵. الفتوح، ج ۱، ص ۱۵۰، ۱۵۴؛ فتوح البلدان، ص ۱۱۸-۱۲۲.

۶. البلدان، ص ۱۶۰؛ جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۹۳؛ تاریخ بلاد

الشام، ص ۳۴۷-۳۴۹.

اموی شکارگاه‌های خود را در بیابان‌های اردن قرار دادند^۷ و در کنار آن‌ها قصرهایی شکوهمند بنا کردند که بعضی از آن‌ها تا امروز بر جا مانده است.^۸ در این دوران، کاروان حج با نظم خاصی مسیر شام تا حرمین را می‌پیمود و به جز حملات کوچک بیابان‌نشینان، مشکلی دیگر حج‌گزاران را تهدید نمی‌کرد.^۹

در دوران خلافت عباسیان، با انتقال پایتخت به بغداد، از رونق این مسیر کاسته شد و حتی حج‌گزاران شامی نیز از مسیر بغداد به مکه سفر می‌کردند.^{۱۰} در این دوره، راه‌های حج بسیار ناامن بودند و قبایل گوناگون به راهزنی و باج‌گیری از حاجیان می‌پرداختند.^{۱۱} حمله قرمطیان* در روزگار عباسیان، ناامن شدن مسیر عراق و راه زبیده باعث شد تا مسلمانان شمال و غرب عراق برای سفر حج از مسیر شام سود جویند و از شهرهای اردن به حرمین سفر کنند.^{۱۲} اما کاروان حاجیان شام که ابن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ق.) جهانگرد و دانشمند نام‌آور

تشکیل حکومت مستقل عربی شدند.^۱ دولت انگلیس که بر پایه قراردادی محرمانه با فرانسه، حاکم مناطق عراق و اردن و حجاز بود، برای آرام کردن فرزندان شریف حسین، حکمرانی عراق را به فیصل و اردن را به عبدالله داد.^۲

بدین ترتیب اردن به سال ۱۹۲۱م./۱۳۳۹ق. به صورت امیرنشین ماورای اردن، زیر فرمان عبدالله درآمد. سپس به سال ۱۹۴۶م./۱۳۶۵ق. به کشوری مستقل با حکومت پادشاهی بدل شد و امیر عبدالله به ملک عبدالله تغییر عنوان داد.^۳ پس از ملک عبدالله، فرزندش طلال و سپس ملک حسین حکومت کردند و از سال ۱۹۹۹م. تا کنون ملک عبدالله دوم حکومت می‌کند.^۴

◀ حج‌گزاری: نواحی اردن امروز در

دوران پیش از اسلام در مسیر کاروان‌های تجاری شام، حجاز و یمن قرار داشت.^۵ در دوران پیش از اسلام و سراسر دوران امویان، عبور کاروان‌های حج بر افزایش رونق اقتصادی این سرزمین اثرگذار بود.^۶ خلفای

۷. الرحلة إلى المدينة، ص ۳۶؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۰.
 ۸. آثار الاردن، ص ۴۴؛ شمال الحجاز، ج ۱، ص ۳۹؛ رحلات فی بلاد العرب، ص ۱۸۴-۱۸۵.
 ۹. دروب الحجج، ص ۱۶۹-۱۷۲.
 ۱۰. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۵۲۷.
 11. The Encyclopedia of islam v.x/ p.883, Pioneers over Jordan v28/ p.24-25.
 ۱۲. دروب الحجج، ص ۱۶۹.

۱. خطط الشام، ج ۳، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ العثمانيون، ص ۲۸۴-۲۹۱؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۲.
 ۲. خطط الشام، ج ۳، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ العثمانيون، ص ۳۳۴.
 ۳. جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۴.
 ۴. دائرة المعارف جهان نسوین اسلام، ج ۱، ص ۲۷۳؛ www.sia.gov
 ۵. تاریخ العرب، ص ۶۹.
 ۶. تاریخ العرب، ص ۱۱۱؛ شمال الحجاز، ج ۱، ص ۳۹.

اسلامی در سفر سال ۵۸۰ق. خود با آن همراه شد، به جای عبور از اردن با گذشتن از بغداد به سوی شام حرکت کرد.^۱ این از نبود امنیت و آباد نبودن شهرهای اردن و منازل آن حکایت دارد. این ناامنی به سبب تجاوز مسیحیان و اشغال شهرهای اردن بود که پس از جای گرفتن آن‌ها در این سرزمین، هراس از حمله صلیبیان بزرگ‌ترین دغدغه حاجیان شام و حتی مصر به شمار می‌آمد.^۲ ابن بطوطه (۷۰۳-۷۷۹ق.) که در همین دوران از مسیر اردن به سوی مکه حرکت کرده، از منازل دارای آب در کنار ویرانه‌های کهن گزارش کرده است.^۳ او منزل معان را این‌گونه تصویر کرده است: بیابانی است بی آب و علف و بسیار خطرناک، به گونه‌ای که فرد رهایی یافته از آن، مانند شخصی است که دیگر بار زاده شده باشد.^۴

با این همه، به سبب وجود بیت المقدس در مسیر اردن و نزدیکی آن برای حاجیان شام، عبور از آن هیچ‌گاه به طور کامل قطع نشد. از جمله بسیاری از حاجیان ایران برای عزیمت به حج از این مسیر می‌گذشتند و پس از زیارت مسجد قدس راهی حجاز می‌شدند.^۵ ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴-۴۸۱ق.) به سال

۴۳۷ق. در سفر حج از اردن عبور کرده و گزارش‌هایی از شهرهای آن منطقه در سفرنامه خود آورده و از تشیع بیشتر ساکنان آن خبر داده است.^۶

در دوران حکومت عثمانی، راه حج شامی دیگر بار رونق یافت و مسیر اصلی حج شد. در این هنگام، دو محمل یکی از سوی سلطان عثمانی و دیگری از سوی حاکم مصر^۷ به مکه فرستاده می‌شدند که در شام به یکدیگر می‌پیوستند و به سمت مکه می‌رفتند.^۸

در اواخر دوره صفویه، مسیر عراق نامن شد و حاجیان ایران نیز مانند حاجیان آناتولی، هند، عراق، جزیره العرب، کردستان، آذربایجان، قفقاز، مغرب عربی (شمال آفریقا)، بالکان و مصر از مسیر شام و اردن به حج می‌رفتند.^۹ معمولاً ایرانیان از مسیر عراق به سمت شمال می‌رفتند و از آن‌جا به دمشق رفته، از مسیر اردن برای سفر به مکه بهره می‌بردند.^{۱۰} در دوران نادر شاه، از سلطان عثمانی خواسته شد که کاروانی مستقل از ایرانیان به سوی مکه و مدینه فرستاده شود. این

۶. سفرنامه ناصر خسرو، ص ۳۰-۳۱؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۸-۹؛ دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۳، ص ۳۱۴.

۷. حسن المحاضره، ج ۲، ص ۲۶۷.

۸. تاریخ مکه، ص ۵۷۶-۵۷۷؛ سفرنامه حج منصور، ص ۱۶۵؛ دروب الحجج، ص ۷۷.

۹. بیان الواقع، ص ۱۳۳-۱۳۴؛ تاریخ حجگزاری ایرانیان، ص ۹۹.

۱۰. بیان الواقع، ص ۱۳۳-۱۳۹؛ راه حج، ص ۲۱۸-۲۲۰.

۱. رحلة ابن جبیر، ص ۱۴۳-۲۱۰.

۲. دروب الحجج، ص ۱۶۹.

۳. رحلة ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۴۵.

۴. رحلة ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۴۵.

۵. خاطرات سفر حج، ص ۱۹۷.

خواستہ با مخالفت عثمانیان روبه‌رو شد و فرمان آمد که ایرانیان باید به دمشق آمده، همراه کاروان شامی از مسیر اردن به سوی حجاز حرکت کنند.^۱

در دوره قاجار، روابط عثمانی با ایران بهبود و بهره‌گیری از مسیر اردن از جانب ایرانیان گسترش یافت. بر پایه گزارش‌های موجود، حکومت قاجار با نظر کنسولگری ایران در جده و سفارت ایران در عثمانی، مسیر حاجیان را تعیین می‌کردند.^۲ در این دوره، بیش از هشت سفرنامه ایرانی مانند سفرنامه حاج علیخان اعتماد السلطنه، سفرنامه سیف الدوله و سفرنامه حج منصور یعقوب تبریزی از اردن گزارش کرده‌اند.^۳

مشکل اصلی حاجیان در این مسیر، اعراب صحرائین بودند که به راهزنی و باج‌گیری از کاروان‌ها می‌پرداختند و گاه حاجیان را اسیر می‌کردند.^۴ صحرائین این کار را کاملاً درست و حق نیاکان خود می‌دانستند. به باور آنان، صحرا زمینی است که به گونه موروثی به آن‌ها رسیده است.^۵ آنان این مبلغ را مالیات عبور می‌دانستند که برای حفظ امنیت

می‌ستاندند و باج را «خُوه» می‌نامیدند.^۶ (← خاوه) حکومت‌های حاکم بر منطقه با این راهزنان مبارزه می‌کردند.^۷ گذران زندگی بعضی از صحرائین اردن فقط از طریق عبور حاجیان انجام می‌گرفت؛ بدین سان که شترانی تربیت کرده، به حاجیان کرایه می‌دادند.^۸

در دوران ایوبیان، مسیحیان حج‌گزاران را غارت می‌کردند و گذشتن از مسیر اردن برای حاجیان بسیار خطرناک بود. به سال ۵۷۷ق. فرخ شاه برادر صلاح الدین با صلیبیان پیمان صلح بست تا از تجاوز آن‌ها جلوگیری کند. اما صلیبیان پس از این پیمان نیز به کاروان حاجیان حمله کرده، اموال مسلمانان را غارت نمودند و بسیاری را کشتند. آنان توانستند با اموال حاجیان استحکامات نظامی خود را تقویت کنند. صلاح الدین از این کشتار خشمگین شد و سپاه مسلمانان به آن‌ها حمله کرد و توانست آنان را نابود کند.^۹ نیز صلاح الدین اموالی فراوان برای قبایل صحرائین که در مسیر حج بودند، فرستاد تا دیگر به حاجیان حمله نکنند.^{۱۰}

پس از ایوبیان و ممالیک، دولت عثمانی اختیار این مناطق را بر عهده گرفت. در

۱. الحج و العمرة، ذی‌حجه ۱۴۲۳، ص ۸۳.

۲. راه حج، ص ۲۰۳.

۳. تاریخ حجگزاری ایرانیان، ص ۴۰۴-۴۱۶.

۴. الکامل، ج ۹، ص ۲۳۶؛ بیان الواقع، ص ۱۳۷؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۱۶۸.

۵. رحلات قالین، ص ۳۰-۳۱.

۶. رحلات قالین، ص ۲۰۹؛ راه حج، ص ۲۲۳-۲۲۲.

۷. خطط الشام، ج ۲، ص ۲۱۷.

۸. رحلة من الكويت الى الرياض، ص ۱۸.

۹. التاريخ الشامل، ج ۲، ص ۱۸۴.

۱۰. التاريخ الشامل، ج ۲، ص ۱۸۳.

در دوران عثمانی، چاه‌ها و قلعه‌های فراوان در مسیر ساخته شد که هم استراحتگاه حاجیان به شمار می‌آمد و هم جایگاه گردآوری غذا و جای گرفتن سربازان بود.^۸ به گفته بکر، همان‌گونه که عباسیان راه زبیده و مالیک راه حج مصری را آباد کردند، عثمانیان نیز به آباد کردن مسیر حج شامی پرداختند.^۹

نیز دولت عثمانی با پرداخت مبلغی هنگفت به قبایل صحرائشین، مدتی آن‌ها را آرام می‌کرد.^{۱۰} هزینه اداره کاروان و انفاقات در طول مسیر ۱۵۰/۰۰۰ لیره عثمانی بود که ۶۰/۰۰۰ لیره آن، هدیه و باج و خوّه بود که به سران قبایل صحرائشین پرداخت می‌شد.^{۱۱} گاه نیز با افراد صاحب نفوذ در منطقه اردن مذاکره می‌کردند تا قبایل آن سرزمین را آرام سازند و آنان به کاروان‌های حج تجاوز نکنند.^{۱۲}

مهم‌ترین نقش عمرانی حکومت عثمانی در اردن، تأسیس راه آهن حجاز است که شمال تا جنوب اردن را طی می‌کند.^{۱۳} شورش اعراب یمن به سال ۱۹۰۸م. دولت عثمانی را

تقسیم‌بندی سیاسی - اداری دولت عثمانی، اردن جزئی از ایالت شام بود.^۱ این سرزمین از چند جهت برای عثمانیان اهمیتی ویژه داشت. مسیر حج شامی و نیز راه ارتباطی دمشق و حجاز از این منطقه می‌گذشت و مسیر تجاری بازرگانان عثمانی از عراق و شامات به مصر و افریقا، از اردن و بندر عقبه می‌گذشت.^۲

حکومت عثمانی برای سامان دادن به این مناطق، آن را به سه بخش قسمت کرد: ۱. بلقاء شامل شمال وادی زرقاء و وادی موجب. ۲. عجلون در جنوب وادی زرقاء و یرموک با مرکزیت شهر اربد. ۳. کرک شامل مناطق جنوب اردن.^۳ حکمرانان عثمانی خود را «خادم الحرمین» می‌نامیدند^۴ و به حج اهتمامی ویژه داشتند و افزون بر ارسال هدایای فراوان برای حرمین شریفین، به تجهیز کاروان‌های شام و مصر می‌پرداختند.^۵ همراه با کاروان‌ها، سپاهی ویژه فرستاده می‌شد^۶ که عهده‌دار نگاهبانی از کاروان و هدایای همراه آن بود.^۷

۱. تاریخ الدولة العثمانیه، ص ۳۲۱.

۲. الموسوعة العربیه، ج ۱، ص ۸۵۰.

۳. خطط الشام، ج ۳، ص ۲۲۹-۲۳۰؛ الموسوعة العربیه العالمیه، ج ۱، ص ۴۹۲.

۴. من نفحات الحرم، ص ۱۴؛ تاریخ حجگزاری ایرانیان، ص ۹۷.

۵. المسجد النبوی، ص ۳۴۷-۳۷۲؛ تاریخ الدولة العثمانیه، ص ۱۶۵.

۶. المدینة بین الماضی و الحاضر، ص ۵۶۱.

۷. سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۹۳؛ رحالة الغرب، ص ۳۱۵.

۸. رحلات قالین، ص ۲۱۷؛ تاریخ حجگزاری ایرانیان، ص ۹۸؛ راه حج، ص ۲۳۷.

۹. دروب الحجیج، ص ۱۷۰.

۱۰. سفرنامه حج منصور، ص ۱۷۶؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۱۶۸.

۱۱. سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۹۷-۹۸؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۱۷۱.

۱۲. رحالة الغرب، ص ۸۳.

۱۳. دروب الحجیج، ص ۱۷۰.

به اندیشه ساختن راه آهن برای انتقال نیروهای نظامی به حجاز واداشت تا زمان طی مسیر از شش هفته به پنج روز کاهش یابد.^۱ ساخت راه آهن به سال ۱۹۰۰م. آغاز شد^۲ و به سال ۱۹۰۲م. از دمشق به عمان، به سال ۱۹۰۴م. به معان و در ۱۹۰۸م. به مدینه رسید.^۳ طول خط آهن دمشق - مدینه ۱۳۰۲ و تا حيفا ۱۳۳۳ کیلومتر بود.^۴ راه آهن مسیر ۴۰ روزه حاجیان را به پنج روز کاهش داد و شمار آنان را از ۳۰/۰۰۰ به ۳۰۰/۰۰۰ تن رساند.^۵

راه آهن حجاز بیش از هشت سال فعالیت نکرد و شریف حسین، حاکم حجاز، که از اعزام نیروهای عثمانی از طریق راه آهن احساس خطر می کرد، آن را ویران نمود.^۶ شماری سودجو و صحرائین نیز چوب‌ها و آهن‌های ریل را کنده، در بازار فروختند.^۷ بعدها مسئولان اردن خط آهن را در محدوده کشور خود تعمیر و ارتباط شمال تا جنوب اردن را برقرار کردند. سوریه نیز راه آهن را تعمیر نمود که امروزه مسیر آن از دمشق تا

معان در حال بهره‌گیری است.^۸ پس از ویرانی راه آهن، حاجیان شام راهی جز عبور از اردن نداشتند؛ زیرا مسیر دریایی به بندر عقبه ختم می شد و پیمودن مسیر خشکی با چارپایان دشوار بود. در سال ۱۹۳۵م. نخستین کاروان حاجیان شامی با ماشین به سوی اردن و از آنجا به مدینه حرکت کرد و پس از دو هفته به مدینه رسید. این سفر اکتشافی سرآغاز پیمودن مسیر با وسایل نقلیه موتوری بود.^۹ در این دوره، دخالت کشورهای اروپایی به ویژه انگلیس در حج‌گزاری بسیار دیده می شد؛ زیرا آن‌ها که مخالف برقراری ارتباط میان مسلمانان سوریه، لبنان و اردن بودند، در انجام این گونه سفرها سنگ‌اندازی می کردند. برای مثال، کنسول انگلیس اجازه عبور از اردن را به حاجیان نمی داد و برای پیمودن مسیر مانع تراشی می کرد.^{۱۰}

ملک عبدالله و خاندان هاشمی اهتمامی ویژه به حج‌گزاری داشتند و به عبور کاروان حج از این منطقه اهمیت می دادند.^{۱۱} خاندان هاشمی با بهره‌گیری از مسیر حج، مشکلاتی را که در مخالفت با آل سعود داشتند، زیر عنوان حج‌گزاری سامان داده، با وطن خود ارتباط

۱. مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان، ص ۱۶۳؛ الحج و العمرة، ذی‌قعدة ۱۴۲۳، ص ۴۷ و محرم ۱۴۲۸، ص ۴۱.

۲. مسیحیون فی مکه، ص ۲۵۳.

۳. خطط الشام، ج ۵، ص ۱۷۰-۱۸۰.

۴. الرحلة الحجازیه، ص ۳۰۳.

۵. الحج و العمرة، محرم ۱۴۲۸، ص ۴۰ و ذی‌قعدة ۱۴۲۳، ص ۴۷؛

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان، ص ۱۶۳.

۶. تاریخ مکه، ص ۶۷۴.

۷. الحج و العمرة، ذی‌قعدة ۱۴۲۳، ص ۴۹.

۸. خطط الشام، ج ۵، ص ۱۸۰-۱۸۲.

۹. من نفحات الحرم، ص ۷۵-۱۰۰؛ بحوث ندوه، ص ۱۵۳-۱۵۴.

۱۰. من نفحات الحرم، ص ۸۲؛ بحوث ندوه، ص ۱۵۴.

۱۱. ضیوف الرحمن، ص ۹۹.

همراه این کاروان و با عبور از مسیری که امیرالحاج عبور از آن را صلاح می‌دید، به مدینه می‌رسید. به سبب فراوانی راه‌های فرعی، منازل نیز تغییر می‌کرد.^۵ برخی منازل واقع در مسیر تاریخی شام از سوی شمال که امروزه در قلمرو کشور اردن جای دارند، از این قرارند:

▼ **۱. میزویب:** این منزل شهری در شمال اردن است که قلعه‌ای برای استراحت داشته است.^۶ اگر کسی زاد و راحله خویش را در شام تهیه نکرده بود، در این منزل فراهم می‌آورد.^۷ حاجیان چند روز در این مکان می‌ماندند و به تنظیم کارهای کاروان خود و بستن قرارداد و تعیین کرایه می‌پرداختند.^۸ سلطان سلیم قانونی (حک: ۹۲۶-۹۷۴ق.) برای استراحت حاجیان در این منزل قلعه‌ای ساخت.^۹ پس از آن، رمثا قرار دارد که نخستین روستای اردن از سوی شمال است.^{۱۰} سپس مَفرق شهری در شمال اردن و در فاصله ۵۳ کیلومتری عمان است. وجه نام‌گذاری مفرق این است که کاروان‌های حاجیان زرقاء، جرش، اربد، درعا، طریف و

می‌یافتند. ملک عبدالله، فرزند شریف حسین، از شرفای مکه بود و به خاندان حسنی نسب می‌برد و از همین رو، اهمیت حج و کاروان‌ها را می‌دانست.^۱

ایرانیانی که در این هنگام برای حج یا زیارت مسجد قدس از اردن می‌گذشتند، از توجه خاص ملک عبدالله برخوردار می‌شدند.^۲ پیش از انقلاب اسلامی، ایرانیانی که به حج مشرف می‌شدند، در صورت امکان از طریق زمینی به کشورهای سوریه و لبنان سفر و از اردن عبور می‌کردند. اردن دارای مکان‌های زیارتی مانند قبر شعیب پیامبر، غار اصحاب کهف و قبر جعفر طیار است که در آن دوره زائران ایرانی به زیارت آن‌ها می‌رفتند.^۳ مدتی مسجد قدس نیز جزء اردن قرار گرفت و همین سبب شد که مسلمانان، از جمله ایرانیان، به راحتی به زیارت آن بروند.^۴

◀ **منازل راه حج در اردن:** راه شام از مهم‌ترین و کهن‌ترین راه‌های هفت‌گانه است که کاروان‌های حج در رفت و برگشت آن را می‌پیمایند. اعراب پیش از اسلام از این راه بهره‌گیری تجاری می‌کردند. محمل شام

۵. خطط الشام، ج ۵، ص ۱۶۹؛ راه حج، ص ۱۳، ۲۲.
 ۶. رحلة المکناسی، ص ۲۵۰؛ النفحة المسکيه، ص ۲۸۶؛ سفرنامه منظوم حج، ص ۵۷.
 ۷. بیان الواقع، ص ۱۳۸؛ سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۹۳.
 ۸. سفرنامه حج منصور، ص ۱۶۰؛ سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۹۳؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۱۶۹.
 ۹. سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۱۰۰؛ راه حج، ص ۲۳.
 ۱۰. خاطرات سفر حج، ص ۱۹۷.

۱. اشراف مكة المكرمة، ص ۲۲۸-۲۳۲.
 ۲. خاطرات سفر حج، ص ۱۹۰-۲۱۰.
 ۳. راهی به سوی خانه خدا، ص ۱۵۹-۱۶۶.
 ۴. خاطرات سفر حج، ص ۱۹۰-۲۱۰؛ راهی به سوی خانه خدا، ص ۱۶۵-۱۶۷.

عراق در مسیر برگشت، در این ناحیه از هم جدا می‌شدند.^۱ مفرق بیابانی بی‌آب و آبادانی بود که حاجیان با برپایی چادر در این منزل به استراحت می‌پرداختند.^۲

۲. **زَرَقَاء:** زرقاء شهری در شمال اردن و در فاصله ۴۱ کیلومتری عمان است که چشمه‌های پر آب و زمین‌های سبز و خرم دارد^۳ و رودخانه ازرق در میان آن جاری است.^۴ این منزلگاه، قلعه و ساختمان و سایبانی برای استراحت حاجیان نداشته است.^۵ زرقاء از منازل حج‌گزاری اردن بوده و حربی در سده دوم ق. از آن یاد کرده است.^۶

۳. **خان زَبِيب:** این شهر را به سبب داشتن محصول فراوان انگور و کشمش که در عربی زبیب نام دارد، به این نام خوانده‌اند. به گفته مکناسی، هرگاه حاجیان در بیابان گم می‌شدند، اهل شام آن‌ها را به این منزل راهنمایی می‌کردند و به آن‌ها میوه و خوراکی می‌فروختند. امروزه چیزی از آن بازار نمانده است.^۷ فاصله این شهر تا قطرانیه در

هشت کیلومتری جنوب عمان ۳۱ کیلومتر است.^۸

۴. **بَلْقَاء:** زمین این منزل از سنگ‌های سیاه و سفید پوشیده شده بود. از این رو، آن را بلقاء نامیدند. این مکان زمینی حاصلخیز داشته و محل کشت حبوبات و گندم بوده است.^۹ سلطان سلیمان قانونی در آن جا قلعه‌ای برای استراحت حاجیان و گردآوری آب ساخت.^{۱۰} اما بعدها بلقاء به ویرانه‌ای بدون آب تبدیل شد.^{۱۱}

۵. **عَمَّان:** عمان از شهرهای این مسیر^{۱۲} و امروزه بزرگ‌ترین شهر و پایتخت کشور اردن است. نخستین استراحتگاه مسافران و حاجیان در شام به نام دار الضیافه زبیده در این شهر ساخته شد.^{۱۳} عمان در سال ۱۸۷۵ م. روستایی بر خرابه‌های شهر باستانی فیلادلفیا بود که رومیان ساخته بودند.^{۱۴} این شهر به سال ۱۸۸۰ م. به دست چرکسیان مهاجر بنا شد و راه آهن حجاز به رشد پیشرفت آن شتاب بخشید. امیر عبدالله این شهر را به سبب نزدیکی به راه

۱. دروب الحجیج، ص ۱۸۵.

۲. النفة المسکيه، ص ۲۹۱؛ الحقیقه و المجاز، ج ۳، ص ۴۰۵.

۳. سفرنامه حج منصور، ص ۱۶۷؛ راه حج، ص ۲۳.

۴. دروب الحجیج، ص ۱۸۶؛ رحلة المکناسی، ص ۲۵۱؛ النفة المسکيه، ص ۲۹۱.

۵. آثار الاردن، ص ۴۶؛ الحقیقه و المجاز، ج ۳، ص ۴۰۴.

۶. المناسک، ص ۶۵۳.

۷. رحلة المکناسی، ص ۲۵۱.

۸. دروب الحجیج، ص ۱۸۹.

۹. احسن التقاسیم، ص ۱۷۵؛ سفرنامه سیف الدوله، ص ۱۵۴.

۱۰. رحلة المکناسی، ص ۲۵۲؛ ترجمانة الكبرى، ص ۱۸۶؛ سفرنامه

اعتماد السلطنة، ص ۹۳.

۱۱. النفة المسکيه، ص ۲۹۱.

۱۲. الحقیقه و المجاز، ج ۳، ص ۴۰۳؛ معجم البلدان، ج ۴، ص ۱۵۱.

۱۳. المسالك، اصطخری، ص ۶۵.

۱۴. نخبة الدهر، ص ۳۳۳؛ جغرافیای تاریخی، ج ۲، ص ۷۵.

بود. حاجیان اسباب خود را در این مکان می گذاشتند و در بازگشت از حج آن‌ها را برمی داشتند و مردم نیز با امانتداری از وسایل آنان نگهداری می کردند.^۸

▼ ۸. کرک: کرک شهری است در جنوب عمان که قدمت آن به ۱۲۰۰ سال پیش از میلاد می رسد.^۹ این شهر بیشتر با قلعه اش شناخته می شود که الغراب نام دارد^{۱۰} و به گفته ابن بطوطه، از بزرگ ترین و شگفت آورترین قلعه های ساخته شده به دست مسیحیان است.^{۱۱} در دوران نبردهای صلیبی، اردن به سال ۴۲۹ق. به اشغال صلیبیان درآمد و شاهزاده نشین ماورای اردن با مرکزیت شهر کرک تأسیس شد.^{۱۲} صلاح الدین ایوبی این سرزمین را به سال ۵۸۴ق. پس از محاصره ای طولانی فتح کرد.^{۱۳} کرک که در مسیر حجاز بوده^{۱۴} و تا قدس فاصله ای اندک دارد، چندین بار میان مسلمانان و مسیحیان دست به دست شده است. هنگامی که این شهر در دست

۸. الحقیقة و المجاز، ج ۲، ص ۴۰۳؛ ترجمانة الكبرى، ص ۱۸۶.

۹. آثار الاردن، ص ۱۰۴.

۱۰. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۸.

۱۱. سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۴۵؛ مسالك الابصار، ج ۳، ص ۵۴۷.

۱۲. دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۳، ص ۳۱۰.

۱۳. التاريخ الشامل، ج ۲، ص ۱۸۳-۱۸۴؛ جهان اسلام، ج ۱، ص ۱۱.

۱۴. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۴۸۷؛ مسالك الابصار، ج ۳، ص ۵۴۸.

آهن، در سال ۱۹۲۱م. پایتخت خود قرار داد.^۱ به سال ۱۹۴۸م. فلسطینیان رانده شده به این شهر مهاجرت کردند و در آن سکنا گزیدند. در سال های پس از ساخت راه آهن عمان عقبه، چندین شهرک نزدیک راه آهن ساخته شدند.

▼ ۶. ربه عمون: ربه عمون نام نخست عمان است که پایتخت حکومت قبیله بنی عمون بود و این نام از همان قبیله گرفته شده است.^۲ تورات و انجیل از این شهر بار نام برده^۳ و به داستان فتح آن به دست حضرت داود در حدود ۱۰۰۰ سال پیش از میلاد اشاره کرده اند.^۴ این شهر پیش از اسلام ویران شد.^۵

▼ ۷. قطرانه: این منزل قلعه ای بزرگ و برکه هایی پر آب داشت که به دستور سلیمان قانونی ساخته شده بود.^۶ در آنجا سدی برای گردآوری آب باران ساخته شد تا آب آشامیدنی حاجیان را تأمین کند.^۷ از رسوم مردم این شهر، نگاهبانی از وسایل حاجیان

۱. رحلة الى المدينة، ص ۳۷.

۲. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۲۸۷.

۳. كتاب مقدس، تنبيه ۳: ۱۱؛ دوم سموئيل ۱۲: ۲۷-۳۱؛ ارميا ۴۹:

۲؛ جغرافیای تاریخی، ج ۲، ص ۷۵.

۴. آثار الاردن، ص ۳۲-۳۳.

۵. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۷.

۶. دروب الحجيج، ص ۱۸۸-۱۸۹؛ راه حج، ص ۲۳.

۷. رحلة المكناسی، ص ۲۵۲؛ سفرنامه سيف الدولة، ص ۱۵۴.

مسیحیان بود، حاجیان و مسلمانان مسافر با حمله و غارت روبه‌رو می‌شدند.^۱ حکمرانان همواره به این شهر دل بستگی داشته‌اند.^۲ از این رو، آن را مُلک الأمراء می‌خواندند. سبب این دل بستگی آن بود که کرک قلعه‌ای استوار^۳ و زمین‌هایی حاصلخیز و پر آب داشت^۴ و محل تلاقی برخی از کاروان‌های حج بود. نیز از آن‌جا که مرز میان مسلمانان و مسیحیان بود، اهمیتی استراتژیک داشت.^۵

▼ ۹. مؤتة: مؤتة که اکنون در شرق اردن^۶ قرار دارد، از آبادی‌های کرک به حساب می‌آمده^۷ و نبرد سال ۸ ق. مشهور به همین نام در این شهر رخ داد.^۸ پیامبر ﷺ ابتدا با فرستادن نمایندگان، اعراب آن منطقه را به اسلام فراخواند. از جمله در سال ۸ ق. کعب بن عمیر این مأموریت را بر عهده گرفت. اما ساکنان آن مناطق دعوت او را رد کردند و در نبرد مؤتة همه نمایندگان پیامبر را کشتند.^۹ از جمله کشته‌شدگان می‌توان زید بن حارثه، جعفر بن

ابی طالب و عبدالله بن رواحه را نام برد که قبرهای آنان در همین سرزمین قرار دارد.^{۱۰} مؤتة در موسم حج محل عبور کاروان‌های شامی بوده^{۱۱} و حاجیان با عبور از این شهر، قبر جعفر بن ابی طالب را زیارت می‌کردند. امروزه نیز حاجیانی که از این مسیر می‌گذرند، مزار او را زیارت می‌کنند.^{۱۲} مؤتة از شهرهای مسیر قدس به مدینه نیز هست. حاجیان فلسطینی در قدس گرد هم می‌آمدند و از این مسیر و جنوب اردن به سوی مکه و مدینه می‌رفتند.^{۱۳}

▼ ۱۰. بغاز الحساء: این منزل که قلعه‌ای در آن‌جا دارد، نزدیک کرک است.^{۱۴} آب آشامیدنی نیز داشته است.^{۱۵} دزدان این منطقه زبانزد بودند و حاجیان تا آنان را راضی نمی‌کردند، اجازه عبور نمی‌یافتند.^{۱۶} در زمان عبور قطار نیز حاجیان از این قلعه بهره می‌بردند.^{۱۷} این شهر با قطران ۵۲ و با عقبه ۱۷۰ کیلومتر فاصله دارد و در ۱۲۴ کیلومتری

۱۰. مراد الاطلاع، ج ۳، ص ۱۳۳۰؛ جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۷.

۱۱. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۷.

۱۲. المسالك الکبری، ج ۱، ص ۴۱۹-۴۲۰.

۱۳. الحج و العمرة، ذی‌حجه ۱۴۲۳، ص ۱۷.

۱۴. معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۵۷؛ مراد الاطلاع، ج ۱، ص ۴۰۲؛

الروض المعطار، ص ۲۰۶.

۱۵. سفرنامه سیف الدوله، ص ۱۵۳.

۱۶. رحلة المکناسی، ص ۲۵۲؛ دروب الحجیج، ص ۱۹۰-۱۸۹؛

تاریخ اربل، ج ۲، ص ۵۵۸.

۱۷. رحلة استکشافیة اثریه، ج ۱، ص ۴۴.

۱. الروض المعطار، ص ۲۰۳.

۲. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۷؛ الاعلام، ج ۷، ص ۱۱.

۳. نخبة الدهر، ص ۳۳۳.

۴. جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۷.

۵. مسالك الابصار، ج ۳، ص ۵۴۷-۵۵۰.

۶. المعالم الاثیریة، ص ۲۳۷.

۷. المعالم الاثیریة، ص ۲۳۷.

۸. المعالم الاثیریة، ص ۲۳۸؛ معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۲۰.

۹. السیرة النبویة، ج ۲، ص ۳۷۴؛ البده و التاریخ، ج ۴، ص ۲۲۹-۲۲۹.

۱۰. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۶۵-۶۶.

جنوب عمان قرار گرفته است.^۱

۱۱. **عُنَيْزَة:** عنيزة منزلی دارای برکه‌ای برای ذخیره کردن آب آشامیدنی حاجیان از باران بوده^۲ و قلعه‌ای استوار برای استراحت و منزل کردن حاجیان داشته است.^۳ این منزل در جنوب حسا به فاصله ۴۵ کیلومتر قرار دارد.^۴

۱۲. **مُعَان:** معان از شهرهای کنونی و در شمار نام‌آورترین منازل اردن است که نام آن در همه سفرنامه‌ها، کتاب‌های مناسک^۵ و جغرافیای تاریخی^۶ آمده است. معان در گذر تاریخ تغییرات بسیار یافته است.^۸ پس از اسلام، امویان رونق فراوان به آن دادند^۹ و سپس عباسیان آن را ویران و ساکنانش را قتل عام کردند.^{۱۰} به گفته ابن بطوطه در سده ۷ق. جز بیابان در این منزل چیزی دیده نمی‌شد و

عبور از آن خطرناک بود.^{۱۱} بعدها در سده ۱۶م. قلعه این شهر بازسازی شد و به فرمان سلطان سلیمان قانونی^{۱۲} در کنار قلعه پیشین که قدمت آن به پیش از میلاد می‌رسید^{۱۳}، قلعه‌ای استوار بنا کردند و به سبب آب و هوای مناسب^{۱۴}، لشکریان عثمانی برای پاسداری از امنیت راه و افراد در آن ساکن شدند.^{۱۵}

مردم قبایل این شهر تنومند بودند و در گرفتن خوه^{۱۶} هیچ مدارا نمی‌کردند. از توانگران به فراخور سرمایه آن‌ها و از تهیدستان نیز مبلغی دریافت می‌کردند. در معان لباس‌های گرانبها به عنوان خوه^{۱۷} به رئیس قبیله پیشکش می‌شد.^{۱۸} البته شیخ در برابر این خوه، ۲۰۰ تن را برای حمایت از کاروان حاجیان می‌فرستاد؛ اما دیگر شهرها در برابر دریافت خوه، افرادی کمتر را برای حمایت می‌فرستادند.^{۱۹} در دوران عثمانی، پاشایی که با حاجیان همسفر بود، به بزرگ قلعه هدایایی می‌داد که در واقع گونه‌ای باج بود.^{۱۸}

این منزل نیز محل اتراق کاروان بود و

۱. دروب الحجج، ص ۱۹۰.
 ۲. ترجمانة الكبرى، ص ۱۸۶؛ رحلة المکناسی، ص ۲۵۳؛ النفحة المسکيه، ص ۲۹۳-۲۹۴.
 ۳. سفرنامه حج منصور، ص ۱۷۴؛ سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۱۰۲.
 ۴. دروب الحجج، ص ۱۹۰.
 ۵. الروض المعطار، ص ۵۱۷؛ کنوز الذهب، ج ۱، ص ۴۷۶-۴۷۷.
 ۶. المسالك، اصطخری، ص ۶۵۵؛ المناسک، ص ۶۵۳.
 ۷. صورة الارض، ج ۱، ص ۱۸۶؛ احسن التقاسیم، ص ۲۵۰؛ مراصد الاطلاع، ج ۳، ص ۱۲۸۷.
 ۸. مسالك الايبصار، ج ۳، ص ۵۵۱؛ جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، ص ۳۸۹؛ حدود العالم، ص ۱۷۶.
 ۹. نخبة الدهر، ص ۳۳۲.
 ۱۰. سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۱۰۲.

۱۱. سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۴۵.
 ۱۲. سفرنامه اعتماد السلطنه، ص ۱۰۲.
 ۱۳. رحلة استکشافیة اثريه، ج ۱، ص ۴۹.
 ۱۴. النفحة المسکيه، ص ۴۵؛ سفرنامه سيف الدوله، ص ۱۵۳.
 ۱۵. سفرنامه حج منصور، ص ۱۷۶؛ سفرنامه سيف الدوله، ص ۱۵۳.
 ۱۶. رحلات قالین، ص ۳۰-۳۱.
 ۱۷. رحلات قالین، ص ۲۲۰.
 ۱۸. سفرنامه حج منصور، ص ۱۷۶.

این شهر، حج گزاران مناطق گوناگون گرد می آمدند و سفر را ادامه می دادند.^{۱۱} عقبه دارای قلعه و برکه ای برای تهیه نیازمندی های حاجیان و گردآوری آب بود.^{۱۲} آب برکه از باران تهیه می شد و در سالی که باران نمی بارید، آب یافت نمی شد.^{۱۳} این بندر در جابه جایی مسافران و کالا نقش فراوان داشته و دارد.^{۱۴}

▼ ۱۴. مَدَوْرَه: این مکان آخرین منزل شام که پیشتر سَرَخ^{۱۵} و جُعیمان خوانده می شد.^{۱۶} قلعه ای برای استراحت و چاهی کم آب داشت که فقط نیاز حاجیان را پاسخ می داد. عبدالله پاشا در این منزل قلعه ای ساخت تا حاجیان وسایل خود را در آن بگذارند و در بازگشت بردارند.^{۱۷} پس از ساختن قلعه، شماری برای محافظت از قلعه در آن ساکن شدند.^{۱۸} امروزه این شهر در جنوب اردن و مرز این کشور با

مسافران در آن جا به تهیه نیازمندی های خود می پرداختند.^۱ مردم این شهر سراسر سال کشاورزی می کردند تا محصولشان را در روزهایی که کاروان حج از این شهر می گذشت، به حاجیان بفروشنند. ماندگاری این شهر مدیون عبور کاروان های حج است.^۲ حاجیانی که قصد زیارت بیت المقدس را داشتند، در بازگشت، مسیر خود را از این شهر به سوی قدس تغییر می دادند.^۳

شکوفایی معان از هنگامی آغاز شد که این شهر، قرارگاه مدیریت اجرای طرح راه آهن شد و پس از راه اندازی آن به یکی از مهم ترین ایستگاه ها بدل گشت.^۴ این سرزمین به دو قسمت شامی و مصری قسمت شد و پس از عبور راه آهن، مهاجرانی بسیار به آن آمدند و همان جا ساکن شدند.^۵

▼ ۱۳. عَقَبَه: عقبه بندری است که حاجیان^۶ و مسافران مصری^۷ و مغربی^۸ از آن بهره می بردند^۹ و نام قدیم آن «ایله» بوده است.^{۱۰} در

۱۰. المواعظ و الاعتیارة، ج ۱، ص ۳۴۳؛ المعالم الاثیریة، ص ۴۱.
 ۱۱. مرشد الزوار، ج ۱، ص ۱۸۲.
 ۱۲. رحلة المکناسی، ص ۲۵۴؛ الحقیقة و المجاز، ج ۳، ص ۴۰۰.
 ۱۳. سفرنامه سیف الدوله، ص ۱۵۲.
 ۱۴. الروض المعطار، ص ۷۰؛ رحلات فی الجزيرة العربیة، ج ۲، ص ۶۵-۷۵؛ دروب الحجیج، ص ۱۱۷.
 ۱۵. المعالم الاثیریة، ص ۱۳۹.
 ۱۶. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۱۲؛ مرصدا الاطلاع، ج ۲، ص ۷۰۶؛ المناسک، ص ۶۵۳.
 ۱۷. النفضة المسکیة، ص ۲۹۴-۲۹۵؛ دروب الحجیج، ص ۱۹۳.
 ۱۸. سفرنامه سیف الدوله، ص ۱۵۲.

۱. مرصدا الاطلاع، ج ۳، ص ۱۲۸۷؛ رحلات قالین، ص ۳۱-۳۵؛ سفرنامه حج منصور، ص ۱۷۸.
 ۲. رحلات قالین، ص ۱۷۷.
 ۳. النفضة المسکیة، ص ۳۴۱.
 ۴. رحلة استکشافیة اثریة، ج ۱، ص ۴۵؛ نهر الذهب، ج ۳، ص ۴۷۱.
 ۵. رحلة استکشافیة اثریة، ج ۱، ص ۴۶.
 ۶. مرصدا الاطلاع، ج ۲، ص ۹۴۸.
 ۷. رحلة العیاشی، ص ۲۲-۲۳؛ دروب الحجیج، ص ۷۵-۷۸، ۱۱۷.
 ۸. الروض المعطار، ص ۱۴۲.
 ۹. حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۲۲، ۲۶۶.

عربستان قرار دارد.^۱

◀ حج گزاری ساکنان اردن قدیم و

امروز: ساکنان اردن در دوران امویان و پس از آن، با کاروان‌های حاجیان شام به مکه سفر می‌کردند. آنان به علت دور بودن مسیر و خطرهای راه، به تنهایی توان سفر نداشتند. کمبود آب، شن‌های روان و خطر هجوم صحرانشینان، بزرگ‌ترین مشکلات حج گزاری آنان بودند.^۲ آن‌ها منتظر کاروان شامی می‌ماندند و با اجرای مراسم، ورود کاروان را جشن می‌گرفتند.^۳

امروز در کشور اردن وظیفه اجرای امور حج و نظارت بر آن، بر عهده «وزارت اوقاف و شئون و مقدسات اسلامی» است. کارگروه امور حج به ریاست دبیر کل وزارت اوقاف و با عضویت مدیر حج و هفت تن از مدیران وزارت تشکیل می‌شود. این کارگروه وظایفی دارد، همچون: آماده‌سازی طرح آموزش‌های سالیانه حج، معرفی چگونگی خدمات مؤسسات حمل و نقل به متقاضیان سفر و برنامه‌های اجرایی و نظارت بر انعقاد قرارداد میان زائر و مؤسسه زیارتی، آماده‌سازی قراردادها و بیمان‌ها میان وزارت و مسئولان حمل و نقل و اسکان حاجیان، طراحی

آموزش‌های اداری و مالی امور حج، ارزشیابی فعالیت‌های وزارت به شکل سالیانه و ارائه پیشنهادها و سفارش‌های لازم برای پیشرفت امور.^۴

سه‌میه حج کشور اردن ۶۰۰۰ تن است و حاجیان هر ساله از میان افرادی که ثبت نام کرده و بیشتر به حج نرفته‌اند، گزینش می‌شوند و آنان که سن بیشتری دارند، در اولویت هستند. شرط سنی برای همراهان ضروری بانوان و بیماران در نظر گرفته نمی‌شود.

مدت سفر ۲۱ روز است. حدود ۱۰۰۰ حاجی از طریق هوایی و بقیه از راه زمینی به عربستان سفر می‌کنند. هزینه عادی سفر هر حاجی اردنی از راه زمینی با احتساب مخارج مسکن و حمل و نقل ۱۴۰۰ دینار برابر با ۲۰۰۰ دلار است. مسکن حاجیان اردنی بر پایه مسافت آن تا حرم و نوع خدمات، به چهار دسته تقسیم می‌شود و هزینه‌های حج به فراخور هر یک متفاوت است.^۵ حاجیان اردن باید جامه مخصوصی را که بر آن عبارت «بعثه حاجیان اردنی» نگاشته شده، بپوشند.

۴. الحج و العمرة، شعبان ۱۴۲۸، ص ۲۰-۲۱؛ پایگاه اطلاع رسانی وزارت اوقاف اردن.

<http://www.awqaf.gov.jo/Ps.php?menu-id=43&local-type=0&local-id=0&local-details=0&local-details1=0&localsite-branchname=Awqaf>

۵. حج ۲۷، ص ۱۵۰.

۱. دروب الحجج، ص ۱۹۳.

۲. خطط الشام، ج ۵، ص ۱۶۸.

۳. ملاح الحياة الشعبیه، ص ۲۰۵.

◀ آموزش حج در اردن: آموزش

مناسک و امور اجرایی سفر حج در دو مرحله، پیش از سفر و در اثنای آن، انجام می‌شود. این آموزش‌ها درباره بهداشت، امدادسانی، امنیت و سلامت حاجیان است و نیز هر چه در اجرای بهتر مناسک حج و بهره‌گیری معنوی کامل از حرمین شریفین مؤثر باشد.

وزارت اوقاف برای آموزش حاجیان از راهکارهایی مانند برگزاری نشست‌ها و سخنرانی‌ها به صورت حضوری در مساجد، به کارگیری وسایل آموزشی از جمله کتاب و فیلم، برگزاری نمایشگاه عکس و ماکت مکان‌ها و اشیای حج در فرودگاه، و اعزام گروه‌های تبلیغی و ترویجی برای همراهی حاجیان در طول راه، محل سکونت و حتی پس از بازگشت حاجیان، بهره‌می‌گیرد.^۱ نیز هر سال پیش از اعزام حاجیان، نمایشگاه بین‌المللی خدمات حج و عمره برای بهره‌گیری از تجارب کشورهای گوناگون در ارائه تسهیلات به حاجیان خانه خدا در اردن برگزار می‌شود.^۲

◀ آداب و رسوم: در گذشته مردم اردن

پیش از رفتن به حج، بستگان و دوستان خویش را دعوت و آن‌ها نیز حاجی را تا بیرون از شهر همراهی می‌کردند. زنان

آوازه‌خوان با رقصی محلی به نام حُوَّيش به بدرقه حاجیان می‌رفتند. این زنان با نواختن ساز و شعرخوانی، برای حاجی از خدا طلب سلامت می‌کردند.^۳ گاه نیز کاروان‌های حج شامی با اجرای مراسم خاص همراه نواختن موسیقی از سلطان اجازه خروج می‌خواستند.^۴

امروزه نیز در اردن، بسیاری از خانه‌ها در انتظار بازگشت حاجیان بیست الله الحرام با برگ‌های درخت، چراغ، پرچم و تابلوهای تبریک تزئین می‌شوند. خانواده حاجیان پس از اتمام مناسک حج با نوشتن جملاتی مانند «حجاً مبروراً و سعياً مشکوراً و ذنباً مغفوراً إن شاء الله» آماده استقبال می‌شوند. استقبال از حاجیان با اجرای آداب و رسومی همراه است. در برخی از محله‌ها، زنان هنگام رسیدن حاجی، از پنجره خانه بر سر و روی او نقل و شیرینی می‌ریزند. برخی نیز برای استقبال به پایانه‌های حمل و نقل رفته، حاجی را تا خانه همراهی می‌کنند.^۵

حاجیان اردنی معمولاً هزینه فراوانی برای خرید سوغات می‌پردازند. از سوغات‌های معمول حاجیان، روبالشی است و از این رو، مردم به طنز، حاجی را «ابوحرام» لقب داده‌اند؛

۳. ملامح الحياة الشعبية، ص ۲۰۵.

۴. ملامح الحياة الشعبية، ص ۲۰۶-۲۰۷.

۵. منازل الحجاج ترتدی حلة بهیة استعدادا لاستقبالهم

<http://jordan-son.com/news-1703.html>

۱. الحج و العمرة، شعبان ۱۴۲۸، ص ۲۰-۲۱.

۲. کاروان نور، سال ۱۳۸۸، ش ۲۸، ص ۲۶.

اردنی و فلسطینی امکان‌های رفاهی فراهم کند.^۴ به سال ۲۰۱۰م. ۳۵۰۰ فلسطینی با ساماندهی اردن به حجاز سفر کردند.^۵

فلسطینیان این منطقه رسومی خاص در حج دارند. برای مثال، خانواده و دوستان حاجی سه روز پیش از اعزام او به خانه‌اش می‌روند و به خواندن قرآن و دعا می‌پردازند. هنگام وداع، مردم در میدان بزرگ شهر گرد می‌آیند و با خواندن اشعاری در مدح پیامبر ﷺ و امام حسن و امام حسین علیهما السلام حاجی را بدرقه می‌کنند. مثلاً می‌توان به این آیات اشاره کرد: «طلع یوم الإثنين محمکک یا نبی الحسن و الحسین أحفادک یا نبی.»

در این مراسم، سالمندان و بزرگان دینی به تلاوت قرآن می‌پردازند و حدیث‌های نبوی را برای مردم نقل می‌کنند و به مسائل حج پاسخ می‌دهند.^۶ دوستان با پرداخت مبلغی به حاجی به او کمک می‌کنند و حاجی نیز در بازگشت با آوردن هدایایی مانند مسواک و تسبیح و سجاده، به احسان آنان پاسخ می‌دهد.

پس از بازگشت حاجی، خویشاوندان او را به ولیمه دعوت می‌کنند و گاه برای سبقت گرفتن از دیگران، به مشاجره می‌پردازند.

۴. الحج و العمرة، شعبان ۱۴۲۸، ص ۲۰، ۲۲؛ میقات حج، ش ۳۶، ص ۱۳۳-۱۳۴، «اخبار و گزارش‌ها».

۵. جریة الغد، ۱۱ رمضان ۱۴۳۱ق.

۶. الحج و العمرة، ذی‌حجه ۱۴۲۳، ص ۱۸.

زیرا در آن‌جا، روبالشی را «حرامات» می‌گویند. از دیگر سوغات‌ها، سجاده، تسبیح، خرما و آب زمزم است.

به سال ۱۹۴۸م. با تقسیم‌بندی اراضی فلسطین، حج‌گزاری فلسطینیان جز با گذر از کشور اردن ممکن نبود. بعدها با بهبود روابط اسرائیل با اردن، ساماندهی حج این بخش از فلسطین بر عهده اردن نهاده شد.^۱

پس از پایان نبرد سال ۱۹۴۸م. میان کشورهای عربی و اسرائیل، با دخالت سازمان ملل، فلسطین به دو بخش عربی و یهودی قسمت شد. در بخش یهودی‌نشین اکنون بیش از ۱/۰۰۰/۰۰۰ مسلمان عرب زندگی می‌کنند که به «عرب داخل» یا «مسلمانان ۴۸» مشهور شده‌اند.^۲ با توجه به ارتباط دیپلماتیک میان اردن و اسرائیل، حج‌گزاری مسلمانان ساکن در اسرائیل از طریق اردن انجام می‌شود. در طول مسیر در پایتخت اردن، گذرنامه‌های اسرائیلی را با گذرنامه‌های مخصوص سفر حج اردنی عوض می‌کنند و حاجیان با این گذرنامه‌ها امکان ورود به عربستان را می‌یابند.^۳ ۹۰٪ فلسطینیان ۴۸ از مسیر زمینی به مکه عازم می‌شوند. از همین رو، بعثه حج اردن موظف است در طول مسیر، برای حاجیان

۱. الحج و العمرة، ذی‌حجه ۱۴۲۳، ص ۱۸.

۲. ضیوف الرحمن، ص ۹۹-۱۰۰.

۳. الحج و العمرة، شعبان ۱۴۲۸، ص ۲۰-۲۱.

دست حاجیان سالمند را می‌بوسند و از آن‌ها می‌خواهند که ماجراهای سفر را برای آن‌ها بازگو کنند. آن‌ها نیز با بیان مراحل حج، شنوندگان را به انجام این فریضه تشویق می‌کنند.^۱

◀ منابع

آثار الاردن لانكستتر: هاردنج، اردن، من منشورات اللجنة الاردنيه، ۱۹۶۵م؛ احسن التقاسيم: المقدسى البشارى (م. ۳۸۰ق.)، قاهره، مكتبة مدبولي، ۱۴۱۱ق؛ الاخبار الطوال: ابن داود الدينورى (م. ۲۸۲ق.)، به كوشش عبدالمنعم، قم، الرضى، ۱۴۱۲ق؛ الاردن دراسة جغرافيه: صلاح الدين البحيرى، عمان، لجنة تاريخ الاردن، ۱۹۹۴م؛ اشراف مكة المكرمة و امرائها فى عصر العثماني: اسماعيل حقى جارشلى، ترجمه: خليل على مراد، بيروت، دار العربية للموسوعات، ۱۴۲۴ق؛ اطلس تاريخ اسلام: حسين مؤمن، قاهره، الزهراء للاعلام العربى، ۱۴۰۷ق؛ الاعلام: الزركلى (م. ۱۳۹۶ق.)، بيروت، دار العلم للملايين، ۱۹۹۷م؛ بحوث ندوة طرق الحج الآسيوى: منشورات المنظمة الاسلامية للتربية و العلوم و الثقافه، ۱۴۳۱ق؛ البدء و التاريخ: المطهر المقدسى (م. ۳۵۵ق.)، بيروت، دار صادر، ۱۹۰۳م؛ البلدان: ابن الفقيه (م. ۳۶۵ق.)، به كوشش يوسف الهادى، بيروت، عالم الكتب، ۱۴۱۶ق؛ بيان الواقع: خواجه عاقبت كشميرى، به كوشش نسيم، لاهور، اداره تحقيقات پاكستان، ۱۹۷۰م؛ تاريخ اربيل: ابن مستوفى (م. ۶۳۷ق.)، عراق، دار الرشيد للنشر، ۱۹۸۰م؛ تاريخ بلاد الشام من ما قبل الاسلام:

احسان عباس، عمان، الجامعة الاردنيه، ۱۴۱۰ق؛ تاريخ الدولة العثمانيه: زين الدين شمس الدين، عمان، دار الميسره؛ التاريخ الشامل للمدينة المنوره: عبدالباسط بدر، المدينة، ۱۴۱۴ق؛ تاريخ العرب: فيليب حتى، رادورد جرجى و جبرائيل جيتور، دار غندور؛ تاريخ اليعقوبى: احمد بن يعقوب (م. ۲۹۲ق.)، بيروت، دار صادر، ۱۴۱۵ق؛ تاريخ حج گزارى ايرانيان: اسراء دوغان، تهران، مشعر، ۱۳۸۹ش؛ تاريخ مکه: احمد السباعى (م. ۱۴۰۴ق.)، نادى مكة الثقافى، ۱۴۰۴ق؛ ترجمانة الكبرى: ابوالقاسم الزياتى، به كوشش عبدالكريم، رباط، دار النشر، ۱۴۱۲ق؛ جغرافياى تاريخى كسورهای اسلامى: حسين قرچانلو، تهران، سمت، ۱۳۸۰ش؛ جغرافياى حافظ ابرو: حافظ ابرو (م. ۸۳۳ق.)، تهران، ميراث مکتوب، ۱۳۷۵ش؛ جهان اسلام: مرتضى اسدى، تهران، مرکز نشر دانشگاهى، ۱۳۶۶ش؛ الحج و العمره: عربستان، مجلة شهرية تصدر عن وزارة الحج؛ حج ۲۷: حسن مهدويان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ حدود العالم من المشرق الى المغرب: منوچهر ستوده، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ش؛ حسن المحاضرة فى اخبار مصر و القاهرة: السيوطى (م. ۹۱۱ق.)، بيروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۸ق؛ الحقيقة و المجاز: عبدالغنى نابلسى، به كوشش رياض، دمشق، دار المعرفه، ۱۴۱۹ق؛ خاطرات سفر حج: سلطان حسين تابنده، تهران، ۱۳۷۸ش؛ خطط الشام: محمد كرد على، قاهره، مكتبة ابن تيميه، ۱۴۲۸ق؛ دانشنامه جهان اسلام: زير نظر حداد عادل و ديگران، تهران، بنياد دائرة المعارف اسلامى، ۱۳۷۸ش؛ دائرة المعارف الاسلامية الشيعيه: حسن الامين، بيروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۴۲ق؛ دائرة المعارف جهان نوين اسلام: سرويراستار: جان ل. اسپوزيتو، ترجمه و تحقيق

۱. الحج و العمره، ذى حجه ۱۴۲۳، ص ۱۸.

احسان عباس، بيروت، مكتبة لبنان، ١٩٨٤م؛
سفرنامه ابن بطوطه (رحلة ابن بطوطه): ترجمه:
موحد، تهران، علمی و فرهنگی، ١٣٦١ش؛
سفرنامه حاج عليخان اعتماد السلطنة: به
كوشش قاضي عسكر، مشعر، ١٣٧٩ش؛
سفرنامه حج منصور يعقوب ميرزاي تبريزي: به
كوشش رسول جعفريان، تهران، نشر علم،
١٣٨٨ش؛ سفرنامه سيف الدوله: سيف الدوله
سلطان محمد، به كوشش علي اكبر خداپرست،
نشر ني، ١٣٦٤ش؛ سفرنامه منظوم حج: بانوي
اصفهانى، به كوشش رسول جعفريان، تهران،
مشعر، ١٣٨٦ش؛ سفرنامه ناصر خسرو: ناصر
خسرو (م.١٤٨١ق.)، تهران، زوار، ١٣٨١ش؛
السيرة النبويه: ابن هشام (م.٢١٣/٢١٨ق.)، به
كوشش مصطفى السقاء و ديگران، بيروت، دار
المعرفة؛ شمال حجاز: حمود بن ضاوي القثامي،
العصر الحديث؛ صورة الارض: محمد بن حوقل
النصيبي (م.٣٦٧ق.)، بيروت، دار صادر،
١٩٣٨م؛ ضيوف الرحمن: روبرت بيانكي،
ترجمه: سعيد محمد الاسعد، رياض، مكتبة
العبيكان، ١٤٢٨ق؛ العثمانيون في شمال جزيرة
العربية: مطلق البلوي، بيروت، ١٤٢٠ق؛ فتوح
البلدان: البلاذري (م.٢٧٩ق.)، بيروت، دار
الهلل، ١٩٨٨م؛ الفتوح: ابن اعثم الكوفي
(م.٣١٤ق.)، به كوشش علي شيري، بيروت، دار
الاضواء، ١٤١١ق؛ كاروان نور: سازمان حج و
زيارت، تهران، ش.٢٨، ١٣٨٨ش؛ كنوز الذهب
في تاريخ حلب: احمد بن ابراهيم العجمي
(م.٨٨٤ق.)، حلب، دار القلم، ١٤١٧ق؛ الكامل
في التاريخ: ابن اثير (م.٦٣٠ق.)، بيروت، دار
صادر، ١٣٨٥ق؛ الكتاب المقدس: بيروت، دار
الكتاب المقدس في الشرق الاوسط، ١٩٩٣م؛
المدينة بين الماضي و الحاضر: ابراهيم بن علي
العياشي، مدينه، المكتبة العلميه، ١٣٩٢ش؛
مراصد الاطلاع: صفى الدين عبدالمؤمن بغدادى

زير نظر طارمی و ديگران، تهران، نشر كنگره و
كتاب مرجع، ١٣٨٨ش؛ دائرة المعارف بزرگ
اسلامی: زير نظر بجنوردی، تهران، مركز دائرة
المعارف بزرگ، ١٣٧٢ش؛ دروب الحجيج
(الملاحج الجغرافية لدروب الحجيج):
عبدالمجيد بكر، جده، تهامه، ١٤٠١ق؛ راه حج:
رسول جعفريان، تهران، زيتون سبز، ١٣٧٢ش؛
راهی به سوی خانه خدا: فال اسيری شيرازي،
قم، مؤلف، ١٣٧٢ش؛ رحالة الغرب في ديار
العرب: اسعد الفارس، كويت، احمد عبدالله
الفليح، ١٤١٨ق؛ رحلات في الجزيرة العربية:
جى آر ويلستد، ترجمه: ماجد النجار، هيئة
ابوظبى للثقافة و التراث، ١٤٣٠ق؛ رحلات في
بلاد العرب: عاتق بن غيث بلادي، مكه، دار
المكه، ١٤٠٣ق؛ رحلات قالين الى جزيرة
العرب: جورج أوغست قالين، دار السوراق،
٢٠٠٨م؛ رحلة ابن جبير: محمد بن احمد
(م.١٤٠٦ق.)، بيروت، دار صادر؛ رحلة
استكشافية اثرية الى الجزيرة العربية: انتونان
جوسن و رافائيل سافينيكا، ترجمه: صبا
عبدالوهاب الفارس، رياض، دار الملك
عبدالعزيز، ١٤٢٤ق؛ الرحلة الحجازيه: محمد
الليب البتنونى (م.١٣٢٩ق.)، مصر، المطبعة
الجمالية؛ الرحلة العياشيه: عبدالله بن محمد
العياشي، به كوشش الفاضلى و القرشى، ابوظبى،
دار السويدي؛ رحلة المكناسي: محمد بن
عبدالوهاب المكناسي، به كوشش محمد
بوكبوط، بيروت، المؤسسة العربية، ٢٠٠٣م؛
الرحلة الى المدينة المنوره: مأمون محمود
ياسين، بيروت، دار الفكر، ١٤٠٧ق؛ رحلة من
الكويت الى الرياض: لوييس پلي، ترجمه: احمد
ابشن، رواد المشرق العربي؛ روزنامه اطلاعات:
سال ٨٥، تهران، مؤسسه اطلاعات، دوشنبه، ١٥
آذر، ١٣٨٩ش؛ الروض المعطار: محمد بن
عبدالمعتم الحميرى (م.٩٠٠ق.)، به كوشش

(م. ۷۳۹ق.)، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق؛ مرشد الزوار الی قبور الابرار: موفق الدین بن عثمان (م. ۶۱۵ق.)، قاهره، الدار المصریة اللبانیة؛ ۴۱۵ق؛ مسالک الابصار فی ممالک الامصار: احمد بن یحیی بن فضل الله الحمیری (م. ۷۴۹ق.)، ابوظبی، المجمع الثقافی، ۱۴۲۳ق؛ المسالک و الممالک: ابراهیم الفارسی الاصلخری (م. ۳۴۶ق.)، به کوشش محمد جابر، مصر، وزارة الثقافة و الارشاد القومي، ۱۳۸۱ق؛ المسالک و الممالک: ابو عبید البکری (م. ۴۸۷ق.)، به کوشش ادریان فان لیوفن و اندری فیری، دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۲م؛ المسجد النبوی الشریف من العصر العثماني: محمد هزاع الشهري، قاهره، دار القاهره، ۲۰۰۳م؛ مسیحیون فی مکة: أغسطس رالی، ترجمه: رمزی بدر، لندن، دار الوراق، ۲۰۰۹م؛ المعالم الاثيرة: محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۱ق؛ معجم البلدان: یاقوت الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ مکة و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی: جعفر الخلیلی، ترجمه: محمد رضا فرهنگ، قم، مشعر، ۱۳۷۶ش؛ ملامح الحياة الشعبية فی مدینه عمان: عبدالله رشید، مکتبة قنديل، عمان، ساحة المسجد الحسيني الكبير، ۱۹۸۳م؛ المناسک و اماکن طرق الحج: ابواسحاق الحرابي (م. ۲۸۱ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ المواعظ و الاعتبار: المقريزي (م. ۸۴۵ق.)، به کوشش خليل المنصور، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ الموسوعة العربية العالمیه: ریاض، مؤسسة اعمال الموسوعة للنشر، ۱۴۱۹ق؛ الموسوعة العربية: هیئة الموسوعة العربية، دمشق، ۱۹۹۸م؛ میقات حج (فصلنامه): تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت؛ نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر: محمد بن

ابی طالب الانصاری (م. ۷۲۷ق.)، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲ش؛ نفحات الحرم: علی الطنطاوی، دمشق، دار الفكر، ۱۴۰۰ق؛ النفحة المسكية فی الرحلة المکیه: عبدالله بن حسین سویدی، ابوظبی، مجمع الثقافی، ۱۴۲۴ق؛ نهر الذهب فی تاریخ حلب: کامل البالی الحلبي الغزی (م. ۱۳۵۱ق.)، حلب، دار القلم، ۱۴۱۹ق.

Pioneers over Jordan, abu jabber, London

<https://www.cia.gov>

سید مجتبی حسینی

ارشاد الزائرین: کتابی در فضیلت و آداب زیارت مدینه، نوشته محمد بن محمد بکری صدیقی (۸۹۹-۹۵۲ق.)

این کتاب درباره شهر مدینه و فضیلت های آن و معرفی مکان های متبرک این شهر و آداب زیارت مسجد النبی است و چنان که از نام آن پیدا است، برای راهنمایی زائران مدینه نگاشته شده است.

ابوالحسن محمد بن محمد بن عبدالرحمن بکری صدیقی، از متصوفان، مفسران و فقیهان شافعی در قاهره زاده شد. وی آثار شایسته گوناگون^۱ از جمله تحفة السالک لأشرف

۱. هدیه العارفين، ج ۲، ص ۳۹؛ مرآة الکتب، ص ۱۷۱-۱۸۰؛

معجم المؤلفین، ج ۱۱، ص ۲۲۹.